

ERDÉLYI GABRIELLA

„Szerettem egyszer egy nőt”

Házasságkötés és házasságtörés 1500 körül

Szombat Balázs 1489 tavaszán az alábbi kérelemmel fordult a házassági ügyeket legfelső fokon intéző pápai hivatalhoz: „egykor serdülőkorában, testi vágyaitól tüzelve házasságot kötött a jövőre vonatkozó érvénnyel Erdélyi Ágnessel, amelyet el is háltak. Ezt követően hasonló vágyaktól vezérelve egy másik Ágnessel is házasságra lépett, ezúttal jelenre vonatkozó érvénnyel, a lány szüleinek tudta nélkül. Ezt a házasságot jogi értelemben együttélésnek nevezik a nyilvánosság hiánya miatt. Ezt elhálták és sok éven át együtt éltek.”¹ Mivel azonban gyermekeket szeretne és Erdélyi Ágnessel kötött első házasságában maradni, kérte a Szentatyát, deklarálja, hogy házastársi kötelek nem fűzi a második Ágneshez, hanem ettől függetlenül Erdélyi Ágnessel kötött házasságában szabadon megmaradhat, s ebből született és születendő gyermekei törvényesnek számítanak.

A korabeli Magyarországról Rómába érkező kérelmezők között – mintegy 200 házassággal kapcsolatos ügyről van szó az 1500 körüli évtizedekből – Szombat Balázs volt az egyetlen, aki a házasságkötés úgynevezett klandesztin, titkos voltára hivatkozva kérte házassága érvénytelenítését. Érvelése teljesen rendhagyó a többi európai kérelem között is. Ez ugyanakkor a házasság korabeli egyházi definíciója szempontjából teljesen érthető. Az egyházi döntéshozók ugyanis, bár ajánlották a nyilvános házasságkötést, jelentse ez akár a szülők és a rokonság felügyeletét, akár a magánszerződést követő templomi szertartást tanúk mellett, a középkori kánonjog értelmében azonban az e nélkül kötött klandesztin házasságok is teljes érvénnyel bírtak. A házasság szentségének létrejöttéhez elegendő volt, ha a felek szóban kölcsönösen kinyilvánították beleegyezésüket a házasságba (*consensus facit nuptiam* elve). Ezen belül megkülönböztették a házassági

1 „Olim in adolescentia sua constitutus colore libidinis accensus cum quadam Agatha Erdeli muliere dicte diocesis sponsalia per verba de futuro contraxisse, eamque deinde carnaliter cognovisset. Cum quadam alia Agatha etiam muliere prefate diocesis per parentes suos ignaros premissorum inductus matrimonium per verba de presenti, quod verius iuris interpretatione contubernium nuncupatur publice defecto, contraxit, illudque carnali copula consumavit et simul per plures annos in matrimonio huiusmodi permanserunt.” ASV Sacra Poenitentia Apostolica (= SPA), vol. 38. fol. 297. Győri egyházmegye, 1489. ápr. 17. – A tanulmány az OTKA posztdoktori ösztöndíja (D-048 297) keretében folyó kutatások részét alkotja.

akarát jelen (*per verba de praesenti*) és jövő idejű szavak általi kifejezését (*per verba de futuro*), amit másképp eljegyzésnek (*sponsalia*) neveztek. Szombat Balázs kérelmében ezt azért nevezték mégis házasságnak, mert az ezt követő elhálás esetén már annak tekintették.²

A házasság egyházi definíciója az egyház világi hatalomtól való függetlenedési törekvései közepette formálódott a 12. század során, így szöges ellentétben állt a világi igényekkel és gyakorlattal. Tömören: a középkori egyház egy magán-szerződést propagált, amely exogám házastársak egymás iránti szeretetén és egyéni, önkéntes beleegyezésén alapult. A világi felfogásban ugyanakkor a házasság endogám kapcsolatok nyilvános szerződését jelentette, funkciója a rokonsági és birtokviszonyok szabályozása, a törvényes öröklés biztosítása volt.³ A két felfogás közötti ellentmondásból eredő vita a klandesztin házasságok körül összpontosult, s a 16. században tetőzött. Ennek eredményeképp az egyház a trentói zsinaton engedelményekre kényszerült, a templomi szertartás kötelezővé tételével elismerte a rokonság ellenőrzését, és tovább enyhítette a rokonsági akadályokat.⁴

Az általam vizsgált forrásokat – amint klandesztin házasságát az azt elvileg érvényesnek tekintő pápaság által érvényteleníteni igyekvő Szombat Balázs idézett kérelme is mutatja – e kettős hagyomány konfliktusa, dinamikája generálta. A két koncepció ellentmondása folytán a késő középkorban a házassági perek a házasságok érvényességének kérdése körül forogtak. Első fokon a házassági ügyek Magyarországon a vikáriusi bíróság joghatósága alá tartoztak.⁵ Az Apostoli Penitenciária hivatalához benyújtott kérelmek mögött gyakran ezen a helyi fórumon zajló konfliktusok álltak.⁶ Maguk a peranyagok, az ezeket rögzítő 15–16. századi szentszéki regiszterkönyvek azonban gyakorlatilag teljesen elpusztultak.⁷ A korabeli házassági pereskedés és bírászkodás kérdésköre ezért statisztikailag megközelíthetetlen. A házassági pereskedéssel a velük kapcsolatos 100–200 vikáriusi oklevél alapján rövid tanulmányban kánonjogi megközelítés-

2 Erdő Péter: A házasság kánonjogi arculata a történelemben. In: *Uő: Egyházjog a középkori Magyarországon*. Bp. 2001. 229–231.

3 Georges Duby: *Medieval Marriage: Two Models from Twelfth-Century France*. Baltimore–London, 1978.; *Uő: A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban*. Bp. 1987.

4 Jutta Sperling: *Marriage at the Time of the Council of Trent (1560–70): Clandestine Marriages, Kinship Prohibitions, and Dowry Exchange in European Comparisons*. *Journal of Early Modern History* 8(2004) 2. sz. 67–108.

5 Bónis György: Az egyházi bírászkodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon. In: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bírászkodás történetéhez a középkori Magyarországon*. Kiad. Uő. Bp. 1997. (Jogtörténeti Tár I/1.) 621–658., 640., 651.

6 A hivatal szervezetéről és működéséről, a hozzá beérkező összes magyarországi kérelem áttekintésével ld. Erdélyi Gabriella: *A Sacra Poenitentiaria Apostolica hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században*. I–II. Levéltári Közlemények 74(2003) 33–57., 76(2005) 63–103.

7 Kivétel ez alól az esztergomi Prímási Levéltár *Acta consistorialia* kategóriában található regiszter-részlet 1525-re, 1532-re és 1564-re vonatkozóan. Ismerteti: Erdő Péter: *Az esztergomi vikáriusi bíróság könyvkultúrája legrégebbi protocolluma tükrében*. In: *Uő: Egyházjog i. m.* 100–108.

ben csupán Erdő Péter foglalkozott.⁸ A konfliktusokban érintett felek kérelmeiből ennél jóval többre vállalkozhatunk. Noha mennyiségileg és jogi szempontból kivételesnek számítanak a római hivatalhoz feljutó ügyek, a kérelmek mint történetek vizsgálata mégis közelebb vihet minket nemcsak a kivételes, a deviáns magatartások, hanem a normálisnak tekintett gyakorlatok megismeréséhez is.

A Penitenciária vikáriusok elé visszakerülő határozatai magukba foglalták a kérelmező állításait, amelyek tartalmi részét egyfelől a kérelmező esküvel erősítette meg, másfelől az eseményeket közlelő tanúk segítségével ellenőrizték őket. Ily módon a helyi közösség, rokonság és szomszédság információs hálózatának kontrollja alatt állnak e szövegek.⁹ Ha az iratban tanúk által bizonyítottan valótlanság szerepelt, ezáltal érvényét veszítette az irat, s kárba ment a római fáradozás és annak minden költsége. Kétségtelen azonban, hogy a történetek gyakran hézagosságok, olykor érthetetlenek. A lényegét, a kérelmezés valódi motivációját olykor szándékosan hallgatták el, mivel ez nem volt összeegyeztethető a nyíltan hivatkozott kánoni elvekkel. A történetek megértését máskor az nehezíti, hogy sablonos kánonjogi kategóriákba kellett gyömöszölni más logika szerint működő összetett konfliktusokat, érzéseket.

Mindebből kifolyólag e szövegek néhol lehetőséget adnak annak kifigyelésére, miként használták, manipulálták az emberek ezt a kettős normarendszert saját érdekeiknek megfelelően. Lehetőségeiket tovább növelte, hogy a kánoni elvek és az egyházi bíróságok gyakorlati működése között is jelentős különbség mutatkozott. Néhol pedig egészen plasztikusan kitapinthatóvá válnak a házasság népi és egyházi konstrukciója közötti különbségek. Az alábbiakban a házasságkötésnek és a házasságtörésnek a rítusait, interpretációit és ábrázolásait mutatom be a fenti jelenségek iránti érzékenységgel, a témakört érintő historiográfiai vitákra menet közben reflektálva. A házasság népi konstrukciójának vizsgálatára az ad lehetőséget, hogy a kérelmezők többsége az úgynevezett egyszerű emberek közül került ki.¹⁰ Negatív definícióval élve a vagyont, hatalmat, tudást és az ellenőrzés technikáit birtokló eliten kívüli csoportokat szokás rajtuk érteni. Tehát az egyházi és feudális eliten kívüli csoportok, falusi és mezővárosi jobbágyok, városi lakosok és kismesek – kánonjogban jártas pápai ügyvédek által végső formába öntött – írásos kérvényei szolgálnak forrásaimul.

Az eljegyzéstől a gyermek születéséig

A világi gyakorlatban a házasság az egyház által elvárt egyetlen aktus helyett egy folyamat során jött létre, az elköteleződés anyagi, érzelmi és fizikai jelei, rítusai sorozatával. Ebbe a folyamatba tartozott az eljegyzés. Nemes *Pazchoch*-i István,

⁸ Erdő Péter: A házasság érdekében folyó perek a középkori Magyarországon. In: *Uő*: Egyháztjog i. m. 239–244.

⁹ A tanúk meghallgatásán alapuló vizsgálatokat a kérelmekben ismétlődő formulák is jelzik: „Committatur ordinario loci, et si vocatis vocandis constiterit premissa vera esse, declaret, ut petitur.” ASV SPA vol. 37. fol. 225v.

¹⁰ A kérelmezők társadalmi összetételére ld. részletesen Erdélyi G.: i. m. II. 69–81.

aki papi pályára készült, de sógora rábeszelésére eközben eljegyezte a hétéves Jusztiniórát, számol be ennek rituáléjáról: „mások jelenlétében megkérdezték tőle, hogy szereti-e a lányt, amelyre azt felelte, szeretem, majd a következő mondta, jóllehet nem emlékszik rá, hogy jövő vagy jelen idejű érvénnyel: feleségül fogom venni, illetve veszem”.¹¹ A lányos, illetve fiús házban kötött magán-szerződések szóban tehát az egyházi szertartás mintáját követték. Az egyház elvárása szerint a beleegyezés az önkéntességen és kölcsönös szereteten kellett, hogy alapuljon. A házasság kötelékét létrehozó szavak elhangzása esetén is lehetett tehát érvelni a szükséges érzelmi és akarati összetevők hiányával. Ezt tették azok, akiket szüleik, rokonaik kiskorúan házasságba kényszerítettek, érett fejjel azonban megpróbálták ellenszegülni szüleik döntésének. Nemes Szencsei László fia László azt mondta, ő „inkább félelemből, semmint szerelemből” mondta ki a beleegyezés szavait, amikor nyolcévesen és korai árvaságra jutva Káplán Kelemen eljegyeztette vele Luca nevű lányát. Az após a házasságért cserébe az árva atyai örökségének megszerzését ígérte, engedetlenség esetére nézve pedig a fiút halállal fenyegette. A kényszerű frigy a lányos házban zajlott, ahová csellel csalták Lászlót, a megegyezést a házasulandó felek kézfogása szentesítette.¹² A családi vagyon egyben tartása motiválhatta a nyolcéves *Czeph*-i Szabó Gergely fia Benedek és az eljegyzés alsó kánoni határánál, vagyis hét évnél is fiatalabb „még gyermek”, *Czeph*-i Katalin eljegyzését. Így Benedek, amikor felnőtt fejjel 1439-ben másik nőt kívánt feleségül venni, azzal érvelt, hogy a „nem szerelemből vagy szeretetből, hanem földi javak végett” kimondott szavak érvénytelenek.¹³ Az érzelmi elköteleződés hiányára apelláló kifejezés továbbá a „csupán hanggal, de nem szívből” jövő beleegyezés elhangzása.¹⁴

A fenti példák, akárcsak Szombat Balázs bevezetésképp idézett érvelése fényében úgy tűnik, nehéz dolga volt annak, aki megpróbált a kánonjog nyújtotta kiskaput kihasználva, rokonsága kizárásával magának választani házastársat. Kelemen váci kanonok szavai is azt mutatják be egy, a szabályt erősítő kivétel kapcsán, hogy a házasságok szülői ellenőrzése volt a mindennapok normája. Noha Kelemen „tudta, hogy György özvegye, Ágnes, aki nemes asszony volt, szülei beleegyezése nélkül kötött házasságot Benedekkel [...], mivel azonban *úgy hitte, hogy az ilyen házasság érvénytelen*, összeadta Gáspárral [...], ami miatt talán kikö-

11 „itaque interrogatus in aliquorum presentia idem exponens si diligebat eam, respondit diligo, et qui licet non recordetur an per verba de presenti an de futuro dixit: Recipio vel recipiam illam in uxorem”. ASV SPA vol. 29. fol. 214v. Egri egyházmegye, 1480. aug. 19. *Pazchoch* talán Pásztó mezőváros (Heves m.).

12 Uo. vol. 10. fol. 204r–205r. Zágrábi egyházmegye (Szencse: falu Kőrös megyében), 1462. jan. 3. Ld. még uo. vol. 93. fol. 162rv.: „dicta sponsalia manum eidem Paulo porrigendo confirmasset”.

13 „non ex aliquo amore aut dilectione, sed tamen propter bona temporalia”. Uo. vol. 2. fol. 54r. Váradi egyházmegye, 1439. márc. 23.

14 „voce tantum et non corde”. Pl. uo. vol. 15. fol. 209v.

zösítés sújtja őt.”¹⁵ Vagyis a legalább középfokú egyházi műveltséggel felvértezett váci kanonok maga is a házasság laikus konstrukcióját követte.

A vizsgált kérelmek alapján úgy tűnik, hogy a szülők és a helyi közösség közreműködése és ellenőrzése mellett kötött házasságok voltak az elfogadottak nem csak a nemesség körében. A különböző házasságkötési akadályok diszpenzációját kérők mintegy mellékesen, de egyetlen kandesztin házasság kivételével egyöntetűen megjegyzik: házasságuk nyilvánosan (*publice*) jött létre.

A magánszerződést követő templomi szertartás (*solemnizatio in facie ecclesie*) szintű a házasságot létrehozó rítusnak számított. Ezt tükrözik annak a pécsi egyházmegyei asszonynak, *Povaczovch* Balázs lánya Dorottyának a szavai, akit első jegyese elhagyott és másik nővel alapított végül családot. Dorotya mikor ezt megtudta kilencévi várakozás után – szól kérelme – eljegyezte magát egy másik férfival. Úgy tűnik azonban, hogy döntését nem mindenki fogadta el környezetükben, második házasságát gyanú övezte, mert mint írja, noha semmiféle kánoni akadály nem áll házasságkötésük előtt, mégis kéri annak deklarálását, hogy második jegyesével „házasságot köthet a jelen idejű elköteleződés kimondásával és ezt követően egyházi szertartással, illetve egyebekkel az ország szokása szerint”.¹⁶ Vagy ahogy az ország másik részén, a váci egyházmegyei Domonyon plébánosként szolgáló Péter fia Lukács fogalmaz: „ahogy ezen a vidéken szokás, a házaspárt összeadtam és megáldottam”.¹⁷ A szertartás részét képezte a gyűrűk megszentelése.¹⁸ A hazai egyházmegyei zsinatok határozatai az alsópapságot arra intették, ne solemnizáljanak templomban titkos házasságokat.¹⁹ Vagyis a szüleiktől függetlenedő fiatalok is ragaszkodtak a papi közreműködéshez, ettől remélve házasságuk elismerését a helyi nyilvánosság előtt. De a másodszor és harmadszor házasodók is ragaszkodtak a templomi szertartáshoz az egyházi tiltás ellenére: az őket ennek ismerete hiányában vagy a felek rábeszélésére összeadó papokat, amennyiben a dolog kitudódott, kiközösítés és egyházi feletteseik büntetése sújtotta, amelyre Rómában kértek orvoslato.²⁰

A szóban forgó római fórumhoz benyújtott kérelmek európai összehasonlítható elemzése során nemrég Jutta Sperling felvetette, hogy a házasságkötési szoká-

15 „sciens nobilem Agatam relictam quondam Georgii absque consensu parentum suorum cum Benedicto contraxisse [...], *credens matrimonium huiusmodi fore nullum*, eandem Agatam matrimonialiter secundo cum quodam Gaspere coniunxit carnali copula subsecuta, ob que dubitat excommunicationis sententiam incurrisse.” Uo. vol. 11. fol. 240r. 1463. nov. 23. A hivatal vezetőjének jóváhagyása és utasítása (a kanonok „sürgesse őket, hogy kezdeményezzék szeparációjukat vagy szerezzenek diszpenzációt”) jól mutatja az egyház rugalmas magatartását.

16 „matrimonium per verba de presenti contrahere et illud postmodum in facie ecclesie solemnizare seu alias ad uberiora iuxta morem patrie procedere valeant”. Uo. vol. 71. fol. 161rv. Váci egyházmegye (Domony falu Pest megyében), 1524. aug. 11.

17 Uo. vol. 3. fol. 379v–380r. 1452. júl. 9.

18 „solemniter connubia celebravit eorum annulos consecrando” – mondta egy szepetneki (Zala m.) pap. Uo. vol. 3. fol. 295r. 1452. ápr. 2.

19 A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Kiad. Solymosi László. Bp. 1997. 68.

20 A hazai kérelmek között 24 ilyen (a visszatérő formula szerint: „secundo nubentes benedixit”) esetet számoltam.

sok az öröklési renddel összefüggésben mutatnak régióként különbséget. Ezek szerint ott voltak elfogadottak és elterjedtek a szülői beleegyezés és egyházi formalitás nélkül kötött klandesztin házasságok, ahol fiúk és lányok egyenlően részesültek a családi örökségből, a házassággal pedig a felek vagyona közössé vált. Ez volt a jellemző Spanyolországban és Portugáliában. Másol, így Németországban, Hollandiában és Itáliában, ahol a fiúági öröklés biztosítása miatt szükség volt a házastársak vagyonának elkülönítésére, a hozomány szokására, a rokonság szoros ellenőrzés alatt tartotta a házasodó feleket, ami a házasságkötések nyilvános és templomban formalizált helyi gyakorlatához vezetett.²¹ Érdekes lenne megvizsgálni, hogyan viszonyul ehhez a modellhez a magyarországi minta. Nekem elsőre a modell társadalmi differenciálatlansága okoz problémát. Mert például Magyarországon is többféle örökösödési rendszer működött egyszerre. A nemesi öröklési rend a fiúági öröklésen alapult, a lányoknak az apai örökségből csak negyedrészt juttatva,²² a polgár- és a jobbágylányok viszont testvéreikkel egyenlően részesültek a családi vagyonból. A férj és feleség között a városi polgárságnál vagyonszövetség jött létre.²³ Ha tehát abból indulunk ki, hogy a nyilvánosan kötött házasságok gyakorlata volt nálunk az elterjedt, akkor a nemesség illeszkedik a fenti modellhez, a társadalom nagyobb részét kitevő jobbágy- és polgárság azonban nem. Mindez csupán kezdeti hipotézis, a probléma alaposabb elemzést kíván.

Bár az egyház az érett középkorban erről folytatott viták lezárultával nem szabta az érvényesség feltételének az elhálást, a jegyességük vagy házasságuk érvénytelenítése mellett érvelők gyakran érveltek ennek hiányával. Csázmái Miklós fia Tamás történetében az elhálás úgy jelenik meg, mint amit kifejezetten a házasságot létrehozó rítusként interpretáltak és manipuláltak: „Fiatalkorában papnak készült, de egy este István, aki egy közeli falu plébánosa volt, s egy egyedülálló nőt akart férjhez adni, csalárd módon őt házába hívta, s bőségesen etette-itatta. Tamás ettől olyannyira lerészegedett, hogy nem tudta mit cselekszik, értelmét és látását is elveszítve. István ekkor Tamást ágyba fektette, majd házába hívta a nő rokonait, hogy megmutassa nekik, hogy a nővel aludt. Így, amikor reggel felébredt, azzal fogadták, hogy szóban is egyezzen bele a házasságba, s amikor ezt nyíltan elutasította, halállal fenyegették, amit csak úgy tudott elkerülni, hogy azt mondta a szokásos szavakkal, hogy a mondott nővel házasságot kíván kötni, de azzal a szándékkal, hogy amint lehetősége lesz rá, ezt felbontja.

21 J. Sperling: i. m. passim.

22 Fügedi Erik: Az Elefánthyak. Bp. 1999. (Osiris. Mikrotörténelem) pl. 42., 72.

23 Granasztói György: A polgári család a középkor végi Magyarországon. (Adalékok és feltevések egy „jóléti társadalom” természetrajzához). Történelmi Szemle 25(1982) 634–644.; Szabó István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágykorában. Bp. 1947. (Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből 26.) 8–10. Az öröklési rend különbsége kapcsán Péter Katalin már sürgette a nemesi és jobbágyonk önállósága sajátosságainak vizsgálatát. Péter Katalin: Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban. In: Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. 383–394., 388.

Ezután arra kényszerítették, hogy a nővel aludjon, akivel így négy napon át együtt feküdt az ágyban, de testi közösülés nélkül, csupán az alkalmat várva szabadulására. S amíg így feküdtek, a magát tartóztatni nem tudó nő azt mondogatta neki, hogy annak a jele, hogy el akarsz hagyni, és nem szeretsz engem, hogy nem akarsz a kívánságomnak engedni, de tudod bizonyára, hogy ezért barátaim téged halállal büntetnek. Így szabadulni akarván, végül félelemből eleget tett a nő kívánságának, s az egyik éjjel az ágyban együtt létükben, csupán egyszer tettel is feleségének ismerte meg, utána azonban eljött tőle és felszenteltette magát.²⁴

Tamás kérvényét a főpenitenciárius jogi szakértők javaslatára helybenhagyta. A Tamáshoz hasonlóan csalárdul leitatott, öntudatlan állapotban, papi pályára készülő klerikusok által „érett elhatározás nélkül” kötött házasságok – e jelek szerint a kortársaknak valószerűnek ható – történetei több variációban ismétlődnek.²⁵ A pappá szentelésük előtt álló klerikusok közül többen is fiatalkori botlásként emlékeznek, s a „test törekenységétől” vagy „érzéki vágyaiktól” vezérelt kapcsolatként ábrázolják együtt töltött éveiket tipikusan egyedülálló, özvegy asszonyokkal. Pásztor Urbán amíg Paks mezővárosban tanult és harangozóként dolgozott a plébánián, Katalin nevű gazdasszonya egyben szeretője volt.²⁶ Elcz-i Dávid fia Boldizsár betegségében fogadalmat tett, hogy ha Isten segítségével meggyógyul, papnak megy, amiért aztán huszita–katolikus vegyes lakosságú vidékre ment tanulni, s itt került hasonló viszonyba egy eretnek özvegygel.²⁷ Az egykori klerikus-diáksorsból adódóan hasonlóan tűnő kapcsolatok ábrázolása ott különbözik egymástól, hogy Boldizsár ezután tagadja, hogy a kényszerházasság után együtt hált volna feleségével, Urbán azonban elmondja, hogy még évekig együtt élt Katalinnal, gyerekeket nevelve. Bajba azonban a kapcsolat eltérő utólagos ábrázolásai mellett mindketten ugyanakkor kerültek: amikor szeretőjük teherbe esett. Ekkor Boldizsárt az „özvegy szülei és barátai”, Urbánt a város földesura kényszerítette a teherbe ejtett asszony feleségül vételére.

A házasságon kívüli kapcsolatokat, egyedülálló nők és klerikusok együttélését tehát környezetük, a lányos rokonság, közösség és a hatóságok egyaránt el-tűrték. A türelmi küszöböt a teherbe esés jelentette. Ekkor valamennyien a nő becsületének védelmére siettek a házasság kikényszerítésével. A már felszentelt papság konkubinátus kapcsolatainál ez a megoldás azonban nem állt rendelkezésre, s mivel terhesség vagy gyermekszületés esetén a házvezetőnő szerep nyilvánosság előtti „látványos” fenntartása már nem működött, ilyenkor rendszerint a nő eltávolításával igyekeztek a botrányokat elkerülni. Máriavölgyi Jeromostól, Nagyszeben prédikátorától is ezt várta a vikárius és a földesúr egyaránt, ő azonban más megoldással próbálkozott. Amikor a házában élő Gertrúd gyermeket szült, a gyermeket a botrányok elkerülése végett dajkaságba adták: „A szolgáló megígérte, hogy elviszi a lányához, aki [...] éppen saját gyermekét szoptatta Ker-

24 A fordítást jelentősen egyszerűsítettem. ASV SPA vol. 3. fol. 78v–79r. 1450. jan. 3.

25 Ld. még pl. ASV SPA vol. 2. fol. 43r.; vol. 65. fol. 18r.

26 Uo. vol. 69. fol. 111v–112r. 1522. márc. 30.

27 Uo. vol. 15. fol. 209v. Esztergomi főegyházmegye, 1467. dec. 7.

cen, ahol lakott. Miután pénzzel és a gyermek táplálásához szükséges dolgokkal ellátta őket, a szolgáló megígérte, hogy a gyermeknek tökéletesen gondját viselik, s a gyermeket elvitte. Harmadnapra a szolgáló visszatért és beszámolt mindenről: a gyermeket elvitte, megkeresztelték, lányának táplálásra átadta, akinek jöllehet már kezd apadni a teje, de gondoskodnak szoptatós dajkáról, és lánya mindenben gondját viseli. Ekkor ő aggódni kezdett, nehogy a gyermek a tej hiánya miatt meghaljon, ezért visszaküldte a szolgálót, hogy bizonyosan gondoskodjanak tejben bővelkedő dajkáról. A szolgáló vissza is ment a lányához, néhány nap múlva mégis a gyermek halálának hírért hozta, de nem tudja igazából, hogy a tej hiánya, a rossz dajka vagy valami más betegség miatt halt-e meg a gyermek.”²⁸

Jeromost ekkor az egyházközség tagjai gyermekgyilkosság miatt panaszolták be egyházi feletteseinél, „azt állítván, hogy vétkes, mivel a gyermeket eltávolította saját anyjától”. Ez alátámasztja azt a megfigyelést, hogy anya és újszülött szétválasztása, a gyermek dajkaságba adása a korabeli Magyarországon szokatlan dolognak számított.²⁹ Miközben Jeromos ártatlansága bizonyításaképp a gyermek iránti odaadó gondoskodását ábrázolja, eközben egyúttal – minden manipulációt nélkülözve – megjelenik a pap és az asszony ragaszkodása is egymáshoz. Kapcsolatuk kezdetén Gertrúd még férjénél volt, együttélésükre csupán a férj halálával és Jeromos plébánosi állásával nyílt lehetőség. Ezt követően már egy gyermeküket elvesztették, Gertrúdnak a botrányok miatt a plébániáról mennie kellett. Hamarosan azonban „a test csábításának engedve” ismét házába fogadta az asszonyt, aki ismét gyermeket szült.³⁰

A „test csábítása” sablonosan ismétlődő indoklásául szolgál a házasságon kívüli szexuális kapcsolatoknak. Teljesen rendkívüli ezért Sike István fia Dömötör papi pályára vágyó klerikus kérelmének felütése: „szerettem egyszer egy nőt”. Az ebből következő események, titokban születő gyermekük, aki születését követően nemsokára meghal, nem kivételes a kérelmek között, ennek ábrázolása azonban megrendítő: A házában élő asszony terhesen útra kelt, hazafelé jövet a hegyen átkelve a kocsi felborult és az asszony méhére esett, ami miatt – ahogy ezt hazaérkeztekor Dömötörnek azonnal elmesélte – úgy érezte, hogy 5–6 hónapra meg fog szülni. Dömötör kérdésére, hogy mit érez, él-e a gyermek a méhében még, azt felelte, hogy nem mozog, hanem mint a kő áll a méhében. Gondoskodj magadról, mondta neki erre attól való félelmében, hogy a környéken kitudódik a dolog, és azzal a szándékkal, hogy a nő a magzatot a szokásos gyógyszerrel megmentse. Végül aztán egyik éjjel megszületett a fiú, de amikor Dömötör az anya hívására hozzá sietett, hogy megnézzze, mire odaért, halva talál-

28 Uo. vol. 66. fol. 1088rv. Esztergomi–milkói egyházmegye, 1521. febr. 22.

29 *Péter Katalin*: Szerelem és házasság a Hajnal-határtól keletre. In: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29.* Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Bp. 2002. 13.

30 ASV SPA vol. 66. fol. 1088rv.

ta.³¹ Dömötörnek sikerült az eseményeket titokban tartania, így lelkiismereti tényezők indíthatták elsősorban a pápai kegy megszerzésére.

A szélsőséges helyzetekben a magzat és az újszülött odaadó óvásáról, gondozásáról szóló történetek számomra mindennél meggyőzőbb cáfolatai a gyermekek iránt a hagyományos társadalmakban, családokban tanúsított közömböség régebbi, ám életerős historiográfiai tételének.³² A magzatról, gyermekről szóló bensőséges hangvételű történetek pedig talán a szülők bensőséges kapcsolatának reprezentációi is egyben.

Az *amor*, szerelem házassághoz kapcsolása – mint láttuk – negatív formában jelenik meg csupán e szövegekben: „nem szerelemből, hanem félelemből”/„földi javak végett”. Direkt összefüggésbe kerülnek ugyanakkor néhány házasságon kívüli, tiltott kapcsolat elbeszélésében: Széplaki Márton pap „Klára iránti szertelen szerelmének foglyaként [*amore inordinato captus*] és ördögi sugallattól vezérelve” megölte szerelme férjét, aki tudott kapcsolatukról, és feleségét emiatt többször halálal fenyegette.³³ A szenvedélyes szerelemként ábrázolt érzések Meggyesi János klerikus elbeszélésében ugyan nem vezettek ilyen tragédiához, de múltékonyak bizonyultak. A szeretett nő, Margit férjnél volt ugyan, mégis egy nap összeházasodtak, amire a férj tartós távolléte adott lehetőséget. Évekig együtt is éltek, végül azonban – bizonyára a férj előkerültével – Margit visszament férjéhez, János pedig – talán bánatában, csalódottságában – ezután papi pályára készült.³⁴

A házasságon kívüli viszonyokhoz kapcsolt, bajt hozó szenvedéllyel szemben az együttélésből fakadó „házastársi szeretettel” (*coniugali affectu cohabitare/tractare*) érveltek néhányan második házasságuk elismertetése mellett.³⁵ Az első feleség elhagyása vagy eltünne, török fogsága miatt újrَاهázasodók – a házasság mint a paráználkodás vétkének megelőzését szolgáló intézmény egyházi felfogása jegyében – azt az érvet is hatékonyan használhatták, hogy még túl fiatalok ahhoz, hogy önmegtartóztatóan éljenek.³⁶ A leggyakrabban azonban a gyermeknemzésre (*pater/mater effici liberorum*) hivatkoztak,³⁷ amint Szombat Balázs is ezt tette előljáróban idézett kérelmében.

Míg a szexualitás és a házasság korán összekapcsolódott, a szenvedélyes, romantikus szerelem a 18. század végéig inkább a házasságon kívüli kapcsolatok diskurzusát jellemezte.³⁸ Ez persze korántsem jelenti azt, hogy ne köttettek vol-

31 Uo. vol. 15. fol. 155v–156r. Váradai egyházmegye, 1467. febr. 6.

32 John Hajnalnak az európai házasság- és családmódellekről, a „keleti/hagyományos” modellben a családon belüli bensőséges kapcsolatok hiányáról szóló tézisének kifejtését és egyúttal kritikáját 17. századi jobbágházaspárokra és gyermekeikre vonatkozó példákra támaszkodva ld. *Péter K.: Szerelem és házasság* i. m. 9–14.

33 ASV SPA vol. 73. fol. 611v. Pécsi egyházmegye (Széplak mezőváros Tolna megyében) 1525. ápr. 3.

34 Uo. vol. 65. fol. 9v. Egri egyházmegye, 1519. ápr. 6.

35 Ld. pl. uo. vol. 73. fol. 633v.

36 Ld. pl. uo. vol. 24. fol. 27r.; vol. 48. fol. 485rv.; vol. 48. fol. 507rv.; vol. 71. fol. 91r.

37 Ld. pl. uo. vol. 5. fol. 185v.; vol. 29. fol. 212r.; vol. 71. fol. 91r., fol. 94v–95r., fol. 161rv.

38 *Niklas Luhmann: Love as Passion. The Codification of Intimacy*. Cambridge, 1986. 10.

na a késő középkori egyszerű férfiak és nők között szerelmi házasságok. Mert vannak, akik nem beszélnek ugyan szerelemről, de egyházi és világi törvények, hatóságok, rokonság ellenében rengeteget küzdenek, kockáztatnak egymásért, házasságon kívüli viszonyuk elismertetéséért. *Craws* Mihály és *Berton* Ágnes, akik 1500-ban Rómába zárandokoltak az enyedi városi törvényszék által rájuk kirótt vezeklésként, miután Ágnes férjét, aki otthonukban együtt érte a szerelmespárt, a dulakodásban megölték. Ágnest ekkor halálra ítélték, rokonai és barátai azonban kiváltották. Mihálllyal ekkor titokban eljegyezték egymást, noha az elhunyt férj barátai a megegyezést célzó tárgyalásaik során megeskették Mihályt, hogy sosem veszi Ágnest feleségül. Ők azonban nem mondtak le erről, ezért a vezeklő zárandoklatot egyúttal ügyesen arra is felhasználták – a normák közötti rések kihasználását, a bíróságok korabeli kreatív használatát tanúsítva –, hogy a közösség előtt őket kötelező eskü alól pápai felmentést kapjanak, és összeházasodjanak.³⁹

A házastárs szabad és tudatos egyéni választására utalnak továbbá azok a tipikus, ismétlődő történetek, amikor az első férjet vagy feleséget – az elhagyott fél fogalmazásában – „nem tudni milyen, hacsak nem ördögi lélektől vezérelve” (emlékezzünk a szertelen szerelem és ördögi sugallat összekapcsolására) hagyják faképnél és házasodnak újra. Ilyen, a sorsáról, házasságáról önállóan döntő nő képében jelenik meg *Csizar* Ferenc váradi polgár felesége férje előadásában: saját javait pénzzé téve férjét elhagyta, s Budán egy törökkel kötött házasságot.⁴⁰

Törvényes és tiltott szerelmek

Az eddigiekből mérleget vonva: jellegzetesnek a sokféleséget, a házasságok és ábrázolásaik széles tárházát tartom. Először láttuk a szülők által kiházasított gyermekek történeteit; aztán itt végezetül – úgy tűnik, a gyakori második és harmadik házasságok velejárájaként – a szabad egyéni választásból született házasságokat. Ha a korabeli házasságokkal foglalkozó összefoglalásokat és elméleti vitákat ismeri valaki, a forrásokat azonban nem olvasta, akkor azt mondaná, hogy ez lehetetlen, a kettő egy időben és egy helyen nem létezett. Találkozhatott már azzal a nézettel, hogy a tradicionális, nagycsaládokban élő társadalmakban a családok közötti szövetségek jegyében kötött házasságokban a házastársak közötti viszony a tiszteleten alapul, egyéni választás, partnerkapcsolat és szerelem a házasságban kizárólag Nyugat-Európában létezett az 1500-as évek után.⁴¹ Ismét mások ennek az ellenkezője mellett szálltak síkra: a tipikusan nagycsaládokban élő szerelmes házaspárokról beszéltek.⁴² Ennek a tézisnek a cáfolatául írta

39 ASV SPA vol. 48. 475v–476r. Erdélyi egyházmegye, 1500. márc. 22.

40 Uo. vol. 121. fol. 64rv. Váradi egyházmegye, 1548. jan. 15.

41 *John Hajnal*: European Marriage Patterns in Perspective. In: *Population in History*. Ed. by D. V. Glass–D. E. C. Eversley. Chicago, 1965. 101–143.

42 *Paul C. Rosenblatt*: *Metaphors of Family Systems Theory: Toward New Constructions*. New York–London, 1994. (Perspectives on Marriage and the Family).

le néhány évvel ezelőtt egy német–orosz szerzőpáros több tucat kultúra összehasonlítása alapján, hogy ott jellemzőek a szerelmi, partneri viszonyon alapuló házasságok a közvetített intézménnyel szemben, ahol a szexuális kihágásokért egyformán büntetnek nőket és férfiakat.⁴³

Ami Magyarországot illeti, mint közismert, a városi és az úriszéki törvényszékek házasságtörésért a nőket és a férfiakat egyaránt halállal sújtották.⁴⁴ Mézsáros István, a bártfai Szent Egyed-templom Szent Erzsébet-oltárának igazgatója egy akkoriban történt eset elbeszélésével próbált lebeszélni tiltott viszonyuk folytatásáról egy asszonyt és szeretőjét: Kassán nemrégiben házasságtörésért – mesélte nekik – Márton feleségét, Barbarát vízbe fojtották, szeretőjét pedig lefejezték.⁴⁵ Hogy az esetet elrettentésül a környéken mesélték, ez is azt mutatja, hogy az ilyen ítéletvégrehajtás ritka volt, mesélnivaló dolognak számított. E szigorú elv gyakorlati érvényesülésének több minden gátat szabott, a házasságtörések kezelését így inkább a sokféleség, mint az egyöntetűség jellemezte. A bíróságon forgó házasságtörési (és egyéb) ügyek ugyanis még az ítélethozatal előtt vagy után, de gyakran megegyezéssel végződtek.⁴⁶ Sőt a közösségi norma kifejezetten a felek megbékélése volt, amint Balázs deák esete is mutatja az erdélyi egyházmegyéből. Balázs – mint írja –, miután „nem bírta nyugodt lélekkel elviselni felesége házasságtörését”, világi bíróság előtt bevádolta, amely, idézem: „a vidéken honos jog szerint halálra ítélte”. Az ítéletvégrehajtást tétlenül néző Balázs deákot az egyházközség tagjai ekkor feleséggyilkosság vádjával a püspökkel kiközösítették. Erre válaszul kérte Balázs a tételes jog nevében a közösségi igazságszolgáltatás felülbírálatát a római gyóntatóhivataltól.⁴⁷ Paxy Barnabás az egri egyházmegyében zsarnoknak nevezi azt a földesurat, aki házasságtörésen ért feleségét halálra akarta ítéltetni. Barnabás ekkor feleségét kiszabadítva a vikárius elé vitte az ügyet, aki ágytól és asztaltól szétválasztotta őket, lehetővé téve különélésüket.⁴⁸

43 Victor C. de Munck–A. Korotajev: Sexual Equality and Romantic Love: a Reanalysis of Rosenblatt's Study on the Functions of Romantic Love. *Cross-Cultural Research* 33(1999) 265–277.

Erre az érdekes tanulmányra Péter Katalin hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm.

44 Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk. Varga Endre. Bp. 1958. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 5.)

45 ASV SPA vol. 35. fol. 171r. 1486. márc. 30.

46 Ennek megértését segítik a jogantropológiai és a konfliktusmodellen alapuló társadalomtörténeti elemzések: a pereskedések a magánkonfliktusok rendezésének egyszerre sokféle eszközzel zajló folyamatában gyakran a vita nyilvánosságra hozatalát, a hatalom bevonását szolgálták, céljuk nem feltétlenül a vita lezárása, az ítélethozatal volt. Vö. *Martin Dinges: Usi della giustizia come elemento di controllo sociale nella prima età moderna*. In: *Criminalità e giustizia in Germania e in Italia: pratiche giudiziarie e linguaggi giuridici tra tardo medioevo ed età moderna*. Hg. von Marco Bellabarba–Gerd Schweroff–Andrea Zorzi. Bologna, 2001. (Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento 11.) 285–327.

47 ASV SPA vol. 64. fol. 127rv. 1519. ápr. 20.

48 Uo. Additiones, vol. 1. fol. 799v–800r. 1540. szept. 28.

Hasonlóan jártak el azok a férfiek, akik feleségüket könnyűvérűséggel vádolván „nyilvános szajháknak” nevezték őket.⁴⁹ A hirtelen haragúak azonban *in flagranti* kapott feleségük „hirtelen felindulásból”, vagy „túlcorduló fájdalomkiből”, elkövetett megölése miatt kérték a római engedélyt második házasságuk előtt.⁵⁰ Megcsalt feleségek kérelmeivel azonban nem találkoztam, aminek – amint például a korabeli angol perek is mutatják⁵¹ – nem a férfiak töretlen hűsége a magyarázata. Okait a házasságtörés társadalmi nemeknek megfelelő (azaz nemenként különböző) kezelésében látom, szemben az egyenlő bánásmód világi eljárásokban papíron maradó szabályával. Ez nem jelenti azt, hogy ne találkoznánk ismét olyan önálló cselekvésre képes asszonyokkal, akik házasságuk felbontása érdekében keresték fel a római hivatalt. Vámos György lánya Erzsébet (*de superiori Metysen Sawffere [?]*) például azzal az indokkal kérte különélését férjétől, hogy miután „birtokába került, nem gondoskodott róla, hanem vesszőzéssel és veréssel kényszerítette arra, hogy ő tartsa el munkájával”.⁵² Az egyenlőség elve végül a legkevésbé sem érvényesült a helybéli klerikusok, plébánosok, káplánok, diákok, oltárosok alkotta „szabad” férfifeleséggel fenntartott szexuális kapcsolatok nyilvánosságra kerülése esetén. Izdenci András fia Péter pap leöltötte a hat hónapos börtönbüntetését az esztergomi vikárius ítélete nyomán, a vele együtt talált asszonyt azonban a Dunába fojtották.⁵³

Vigyáznunk kell tehát a leegyszerűsítő, általánosító sémákkal egy olyan társadalomban, ahol a szabály éppen a sokféleség, a szabálytalanság volt. Szövegeim szereplői meglepő jogi és gyakorlati érzékről számot adó ügyességgel és kreativitással manővereztek egyházi és világi bíróságok különböző szintjei, fórumai, s a közösségi ítékezés labirintusában. Néha ezért egyenesen az az érzésem, hogy a hagyományosan sokféle kényszerrel és szűk mozgástérrel jellemzett világban némi egyéni makacssággal és találékonysággal sok minden lehetséges volt: az egyszerre három férj közül válogató nő⁵⁴ és ferences csuháját ortodox feleségre cserélő férfi⁵⁵ története egyaránt hitelesnek tűnt az emberek szemében.

49 Visszatérő kifejezéssel: „laxatis pudicitie habenis, ut publica meretrix se prostibulo dedit”. Pl. uo. vol. 65. fol. 17v–18r., 21r.

50 Uo. vol. 9. fol. 139r. 1461. febr. 23. („diabolo instigante”); uo. vol. 54. fol. 247v., 1508. júl. 29. („non valens continere dolorem”).

51 Férjük hűtlensége miatt szétválasztásukat kezdeményező nők eseteit ld. *Ralph Houlbrooke: Marriage, Adultery, and Divorce in Mid-Tudor England. The dioceses of London and Norwich under Edward VI, 1547–1553 c. tanulmányát a jelen folyóirat szám CD-mellékletében.*

52 ASV SPA vol. 48. fol. 399v–400r. Esztergomi főegyházmegye, 1499. dec. 17.

53 Uo. vol. 9. fol. 248v–249r. 1461. máj. 18.

54 Uo. vol. 5. fol. 144rv. 1456. jan. 14.

55 Uo. vol. 55. fol. 196r. 1510. ápr. 30.

GABRIELLA ERDÉLYI
“ONCE I LOVED A WOMAN”: MARRIAGE AND ADULTERY
IN HUNGARY AT AROUND 1500

As is well known, in the Middle Ages the church, on the one hand, propagated a private marriage contract based on the affection and individual consent of exogamous partners. Marriage for the popular mind, on the other hand, meant a public contract of an endogamous relationship, which regulated kinship and property relations as well as inheritance. The European pattern of marriages was, consequently, formed by the dynamics of legal and social customs at the local level as well as ecclesiastical (universal and local) expectations, similarly to the sources analysed in the study. Marriage litigation in the late Middle Ages went about the validity of marriages. Marriage cases were dealt with locally by vicars. As no vicars' protocols have survived in Hungary from the 15–16th centuries, the petitions handed in to the Apostolic Penitentiary from Hungary between 1411–1559, which papal office functioned as a court of appeal in marriage cases, is an exceptional source material to reflect on some issues raised by historical discourse on late medieval marriages.

It has been recently argued that marriage and inheritance patterns are closely linked. Clandestine marriage, ie. marriages lacking parental consent and church ceremonies were a widespread and accepted practice where forms of equal inheritance of boys and girls and joint ownership in marriage were predominant. Regions with patriarchal family law, to the contrary, fostered dowry-exchange system and kinship authority over marriages, which led to publicly (in the presence of witnesses, notary) and formally (in church) celebrated marriages. The logic inherent in the stories told by petitioners from Hungary suggest that although this was no canonical prerequisite of a valid union, marriages were predominantly entered publicly and with the mediation of the clergy. The Hungarian nobility with patriarchal inheritance rules thus matches the above European pattern. Serfs and burghers, whose daughters inherited equally, and married publicly and in church, however, seem to contradict the pattern.

A canonical marriage was simply formed by the mutual consent expressed by words of the bride and groom. As also demonstrated by the arguments of Hungarian petitioners turning to the papal tribunal, marriages in practice were not considered valid by the above single act, but rather constructed in course of a process of rituals, exchanges of material, emotional and physical signs of union. Just as the church ceremony, so the consummation was also considered a ritual that formed marriage rather than just followed it.

The rather complex issue of marriage and emotions is also worth considering with the help of our stories. Examples of arranged marriages reached the Curia when the rebellious child refused the partner chosen by his/her parents and wanted to live with a chosen partner. Unlike sexual desire and the conception of children, love is never an argument for the acceptance of marriage. Love appears as a diabolic passion causing difficulties, and is linked to extra-marital relationships, typically to affairs of clerics and widows depicted by clerics or husbands telling stories about their adulterous wives.

These stories of adultery suggest that the norm of secular courts of equal punishment of sexual abuses (i.e. capital punishment for adultery) of men and women, which has been considered by anthropologists as a sign of marriages based on love and partnership prevailing in society as opposed to arranged unions, in practice did not work. First, this is reflected by the circumstance that only cheated husbands, but no

wives turned to the papal office for dispensations of their second marriages. Second, equal treatment did not apply at all when sexual relationships of women with members of the local clergy became public and were taken to court, since the clergy enjoyed immunity from the authority of secular courts. Third, cases of adultery litigation often ended with extra-judicial agreements in accordance with communal expectations. Therefore, at the deep level of the analysis it is also argued that people used the existing system of justice creatively, the common man was capable of using the different forums of justice in order to reach his own purposes.